

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXIII

TEFSİRDE MÜCÂHİD VE ONA İSNAD EDİLEN TEFSİR

Prof. Dr. İsmail CERRAHOĞLU

Tefsir Tarihinin dönüm noktalarından biri belki de en mühimmi tâbiiler devridir. Bu devirde islâmî İlimlerle ve bilhassa tefsir ile meşgûl olanların aslen arap olmadıklarını görmekteyiz. İlk devirdeki fütuhattan sonra çeşitli şehirlere dağılan sahabe, gittikleri yerlerde ilmi hareketlere başlamış ve onlardan genellikle arap olmayanlar ilim almıştı. Irk, dil, din ve kültür bakımından ayrılıklar arzeden bu zevâtın, her nekadar islâmiyeti öğrenmeye olan iştiaqları göz önünde bulundurulsa da islâmî ilimlere ve bilhassa tefsire yeni şeyler katacağı tabiidir.

Tâbiiler devrinde tefsir ilminin durumu ele alınınca, onların mümesili olarak ilk aklımıza gelen Mücâhid olacaktır. Mücâhid, tefsir ilmindeki üslûbu, dini meseleleri araştırması, re'ye yer vermesi, kelimelerin lugavî izahları, eski arap eyyâmı ve onların din ve örfleri hakkında verdiği bilgilerle âdeta tâbiî tefsircilerin orijinal temsilcisi olarak ortaya çıkar. Onun tefsiri nakil cihetinden me'sûr, fikir ve re'y cihetinden ise ma'kul'dür diyebiliriz.

Biz bu yazımızda bir nebze Mücâhidin hayatına ve tefsirdeki yerine temas edecek, Fakat 1396/1976'da Katar Emirliğinin başkenti ed-Do-ha'da neşredilmiş olan (تفسير مجاهد) Mücâhidin tefsiri üzerinde tenkidlerimizi teksif edeceğiz. Bu tenkidlerimizin iyi anlaşılabilmesi için Mücâhid'in hayatı, ilmi şahsiyeti ve tefsirdeki yerine âit bilgilere ihtiyaç hasıl olacağı kanaâtındayız.

Mücâhid

Ebu'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî¹, Ömer b. el-

¹ Mücâhid'in, Mahzûm kabilesinden es-Sâib b. es-Sâib el-Mahzumî, Abdullah b. es-Sâib el-Mahzûmî, Kays b. Hâris el-Mahzumî veya Kays b. es-Sâib el-Mahzûmî'nin mevlası olduğu hususunda ihtilaflar vardır. (Bkz. İbn Ebi Hatim, el-Cerh ve't-Ta'dîl IV, 319; en-Nevevî, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lugât, II.83.; ed-Dâvûdî, Tabakâtu'l-Müfessirin, II.305-306; Tabakâtu İbn Sa'd, V. 466.)

Hattab'ın hilafeti zamanında hicri 21 /642 senesinde doğmuş 83 sene yaşayarak 104 /722 tarihinde vefat etmiştir².

Boyu kısa olan Mücâhidin saç ve sakalları beyaz olup, onları siyah boya ile boyamayı kerih görürdü³. İlme aşık, bilmediği şeyleri öğrenmeye merakı vardı. Konuştuğunda âdeta ağzından inciler dökülürdü⁴. Kur'ânın "Yeryüzünde dolaşınız sonra yalancılardan âkibetinin ne olduğuna bakınız"⁵ âyetine tâbi olarak seyahat etmeyi sever ve garib bir şey işitirse onu tahkik için giderdi. Bu sebeble Hadramevte, Bâbil'e ve hatta Kostantaniyye'ye kadar seyahat ettiği söylenir⁶. Kendisi, bir seyahatta İbn Ömere arkadaşlık ettiğini söyler⁷. Mücâhid Irakada seyahat etmiş ve Kûfe'de bir müddet kaldığından, Irak ehlindenmiş gibi de gösterilir İbn Kuteybe, Irak ehlinin re'y meselesinde ve bilhassa eş-Şa'binin kıyasda çok şiddetli olduğunu söylerken, bunlar arasında en yumuşağının Mücâhid olduğunu da bildirmeyi ihmal etmez⁸.

Mücâhid, Ali, Sa'd b. Ebi Vakkas, Abdullah b. Mes'ud, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. ez-Zübeyr, Refi' b. Hadîc, Usey b. Zuheyr, Ebu Saîd el-Hudrî, Âişe, Ummu Seleme, Cuveyriye binti el-Haris, Ebu Hureyre, Ümmü Hâni binti Ebi Tâlib, Câbir b. Abdullah, Atiyye el-Kurezi, Süraka b. Mâlik, Abdurrahmân b. Ebî Leylâ, Abdullah b. es-Sâib el-Mahzûmî gibi daha pek çok sahabeden ilim almış ve rivayette bulunmuştur. Kendisinden de, Eyyûb es-Sahtiyânî, Ata, İkrime, İbn Avn, Amr b. Dinar, Fıtr b. Halife, Ebu Ishâk es-Sebi'i, Yunus b. Ebi Ishâk, Katade, Ebân b. Sâlih, Bukeyr, Seleme b. Kuheyl, Süleymân el-Ahvel, Süleymân el-A'meş, Mugire ve daha pek çok kimseler rivayet etmişlerdir⁹.

Mücâhid ilmi seven bir kimse idi. İbn Abbasa mülazemet ederek Kur'ân okudu ve tefsiri ondan öğrendi. Ehli kitaptan bir şeyler sorup öğrenmekten sıkılmazdı. İlmi aramak için seyahat eder ve tarihi

2 İbn Hubbân, Mücâhidin 80 yaşında Mekke'de secde halinde iken öldüğünü söyler (İbn Hacer, Tehzibu't-Tehzib, I.43; İbn Kesir, el-Bidaye, IX.224.; İbn Hacer, Takribu't-Tehzib, Beyrut 1975, II.229'da 101, 102, 103 seneleri zikredilir; Tabakâtu'l-Müfessirin, II.308; Tabakâtu İbn Sa'd, V.467).

3 İbn Sa'd, Kitabu't-Tabakâti'l-Kebir, V.466.

4 ez-Zehabi, Tezkiretu'l-Huffaz, I.80.; Tabakatu'l-Müfessirin, II.307.

5 En'am suresi 11.

6 Tabakâtu'l-Müfessirin, II.308.

7 Yakût el-Hamevi, Mu'cemu'l-Udebâ (Margolioth neşri, VI.242).

8 İbn Kuteybe, Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, s.69.

9 Tehzibu't-Tehzib, X.44.; Tabakâtu'l-Müfessirin, II.306.

eserleri görmekten zevk alır ilmini Allahın rızasını elde etmek için irâd ederdi. İbn Abbasa Kur'ânı baştan sona kadar üç defa okuduğunu ve her âyet üzerinde durarak, o âyetin niçin ve nasıl nâzil olduğunu sorduğunu söyler¹⁰. İbn Ebi Müleyke, Mücâhidi, İbn Abbasdan Kur'ân tefsirinden sorarken gördüm. Yanında levhalar vardı. İbn Abbas ona "yaz" diyordu. Ona tefsirden tümünü soruncaya kadar devam etti¹¹ demektedir. İlimde taassub göstermez, hakikatler ortaya çıkınca, hakka rücu ederdi. Süfyân es-Sevrî "Mücâhidden gelen tefsir sana yeter" demektedir¹². Muhaddis ve müfessirler, tefsirine itimad edip, imamlığı üzerinde ittifak etmişlerdir. Mücahid, tefsir, hadis, fıkıh, dil ve kiraatte âlim bir kimse idi.

İbn Sa'd, İbn Hibbân, et-Taberî, el- 'Iclî, ez-Zehebî, Yahya el-Kattân, İbn Ma'in, Ebû Zur'a, Süfyân es-Sevrî, Katade, İbn Cüreyc, İbn Atiyye, İbn Teymiyye, İbn Kuteybe ve İbn Kesir gibi zevât, Mücâhidi sika görmüşler ve onun ilmi değerini takdir etmişlerdir¹³.

İlmi Değeri:

İbn Abbasın en ileri gelen talebesinden olan Mücâhid, hocasının tefsire âit olan rivayetlerini nakletmekle kalmamış, İbn Abbasın tefsir etmediği âyet ve kelimeleri de tefsir edip açıklığa kavuşturmuştur. Me'sur rivayetlerde büyük bir yekûn teşkil eden tefsir haberlerini, âyetlerdeki garib ve zor olan kelimelerin izahlarını yaptığını görürüz. Bu hareketi ile arap dili üslûbuna göre kelimeleri açıklayan yetenekli bir lügatçı ile karşı karşıya olduğumuzu anlarız. Bizzat kendisi" arap dilinde bilgin olmayan kimsenin, tefsir yapmasının helâl olamayacağını" söyler¹⁴. O halde Mücâhidi tefsir ilminde, Kur'ânın garib kelimelerini açıklayan, sahabeden sonra gelen, ilk arap lügatçısı olarak ele alabiliriz. Bu hususlar bilhassa Taberî tefsirinin tetkikinde kendini gösterir. O, Kur'ânı anlamada şöhret sahibidir. el-Velid b.Ebi Mugîs ve Abede b. Ebi Lübâbe gibi zevât, Mücahide, sen bizden daha âlimsin demek mecburiyetinde kalmışlardır¹⁵.

10 ez-Zehebî, Târihu'l-İslâm, IV.190.; Tefsiru İbn Kesir I.4.; es-Suyûtî, el-İtkân, II.22; el-Vâhidî, Esbâbu'n-Nüzûl s.52; Tabakatu'l-Müfessirin, II.306.

11 Tefsiru't-Taberî, I.90.

12 Tefsiru't-Taberî, I.91; Tefsiru İbn Kesir, I.4.

13 Bkz.Tehzib, X.34, 44; Tezkiretu'l-Huffaz, I.92; Mizânu'l-İ'tidal III.439; el-Bidaye ve'n-Nihaye, IX.224; Tefsiru'l-Kurtubi, I.36; İbn Teymiyye, Mukaddime fi Usûli't-Tefsir, s.28; Tevilu Muhtelifi'l-Hadis, s.69; Tefsiru İbn Kesir, I.4.

14 Âlûsî, Ruh'u'l-Meânî, I.5.

15 Tefsiru't-Taberî, (Enfal suresi 63.âyet), X.36.

Burada şunu da söyleyelim ki, Mücâhidin, ayetleri tefsirde seleften ayrıldığı noktalar da olmuştur¹⁶. Yaptığı bazı tefsirlerin Kur'ânın ve se-
lefin üslûbuna uygun olmadığını görürüz Mesela: Bakara sûresinin 71
âyetindeki (مُسَلِّمَةً) kelimesinde olduğu gibi¹⁷. Keza, yine Bakara suresin-
deki (رَاعَاتُ)¹⁸ kelimesinin izahı ile Araf suresinin 158. âyetindeki (كَلِمَاتِهِ)
hakkındaki sözlerine et-Taberi itiraz etmektedir¹⁹. Mücâhid Râ'd suresi-
nin 43.âyeti olan (وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ) daki "hu" zamirinin mercii ola-
rak, Abdullah b.Selâmı göstermiştir²⁰. Bu mesele Said b. Cübeyre soru-
lararak, hu zamirinin mercii Abdullah b. Selâm mıdır denilmiş, Saîd
cevap olarak bu surenin Mekki olduğunu söyleyerek, Abdullah b. Selâm
nasıl olabilir diyerek hayretini ifade etmiştir²¹ Mücâhid, yaptığı tefsir-
lerde bolca denecek kadar re'y i kullanmıştır. Tefsirlerinin tümü böyle
değilse bile, Mücâhid tâbiüler arasında en çok re'y kullananlardan biri
olarak görülür. Ona göre "ibadetlerin en faziletlisi güzel re'y"dir²². Bu
konuya ilişkin olarak İgnaz Goldziher, Mücâhidin re'y tefsirine meyyâl
olduğunu, şu sözleriyle teyid etmeye çalışır. "O, kendisinden sonra geniş-
leyip neşvünemâ bulacak olan re'y medresesinin akide meselelerinde se-
lâhiyat sahibi bir kimse idi. Bu şekildeki hareketleri karşısında, Onun eski
bir hicazlı olduğunu düşünmeye muktedir olamayız²³". Bakara sûresinin
65.âyetinde (قُرْدَةٌ خَاسِئِينَ) ki tahavvülün cismâni olmayıp kalplerde olan
bir tahavvül olduğunu iddia eder²⁴. İsrâ sûresinin 79. (عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ
(عسى أن يبعثك
âyetini, İbn Abbasa tamamen muhalif olarak açıkla-
yan bir rivayetine rastladığımızı söyleyebiliriz²⁵ ez-Zehabi de bu hususa
dikkati çekerek, Mücâhidengelen en çirkin şeyin, bu rivayet olduğunu
söylemektedir²⁶. Mücâhid, bazen dini noktayı nazara uygun olup olmadı

16 Ebû Hayyân, el-Bahrü'l-Muhît, III.194-195.

17 Tefsiru't-Taberi, I.352.

18 Bakara Suresi, 104.

19 Tefsiru't-Taberi, IX.87.

20 Tefsiru Mücâhid, s.331, Tefsiru't-Taberi, XIII.176.

21 Aynı yer, XIII.187.

22 Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis, s.69.

23 İ.Goldziher, Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî, Mısır 1374, s.132.

24 Tefsiru Mücâhid, s.77; Tefsiru't-Taberi, I.332.

25 Aynı eser, s.369; Tefsiru't-Taberi, XV.145.

26 ez-Zehabi, Mizânu'l-İ'tidâl, III.439.

ğını düşünmeksizin, cemiyetin veyahutta kendi temâyülünü aksettirecek şekilde re'y izharında bulunmuştur. Meselâ, Kıyamet sûresinin 23. (الى) (تنتظر منه الثواب من ربه) âyetini (رَبِّهَا نَاطِرَةٌ) şeklinde ifade ederek buna (لَا يَرَاهُ مِنْ خَلْقِهِ شَيْءٌ) sözünü de ilâve etmiş ve bu husustaki görüşünü belirtmiştir²⁷. Kelime iştikaklarında bile bazen hataya düştüğü görülmektedir. Yusuf sûresinin 31 (وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ .....) (مُتَّكَاً) kelimesini, Mücâhid Turunc olduğunu söylemiştir²⁸. Arapçada bu kelimenin karşılığı turunc değildir²⁹. Bu kelimenin manasının yemek yerken veya konuşurken üzerine oturan şey, yani bir nevi minder olduğu isbat edilince³⁰, kelimenin kökünün Habeşçe (مُتَّكَاً) olduğunu söylemek suretiyle te'vile gitmiştir³¹.

et-Taberi ve diğer me'sûr tefsirlerde, Mücâhid rivayetlerinde pek çok israiliyyatın ve ehli kitap arasında bilinen kıssaların kullanıldığı görülür. Onun ehli kitaptan bazı şeyler sordduğu, bu bakımdan, tefsirinden çekinmek lâzım geldiğine dâir bazı rivayetler de eksik değildir. Ebû Bekr b. Ayyâş, el-A'meş'den "Mücâhidin tefsirinden niçin çekindiklerini sordum. Cevap olarak, o, ehli kitaptan soruyordu" demektedir³². Yine onun, Câbir b. Abdillâh'ın meşhûr olan sahifesinden rivayet ettiği de kaydedilir³³.

Hakikaten Mücâhidin tefsir örnekleri tetkik edildiğinde, güç olan lafızları açıkladığı, müşkil ve muğlak olan tabirleri tefsir ettiği, okuyucunun içine düştüğü şüpheyi açıklığa kavuşturduğu, zekası ile yeni zengin manalar getirdiği görülür. O lugavî bir müfessir, edip, muhaddis, müctehit olarak mülâhaza edilebilir. Âyetleri açıklarken arap âdetlerini ve örfünü zikretmeyi ihmal etmez. Âyetlerin sebab-i nüzûllerine ve kıssalara temas eder. Nesh ve kıraatle ilgilenir, az olarak ta fikhi meselelere dokunur. Faydalı görüşler ileri sürmek suretiyle, okuyucunun düşünce-

27 Tefsiru Mücâhid, s.708; Tefsiru't-Taberi, XXIX.192.

28 Aynı eser, s.314, Tefsiru't-Taberi, XII.202-203, Sahihu'l-Buhâri VI.94.

29 Lisânu'l-Arap, I.200-201.

30 Ebû Ubeyde, Mecâzu'l-Kur'ân, I.308-309.

31 Sahihu'l-Buhâri, VI.94.

32 Tabakâtu ibn Sa'd, V.467.

33 Aynı eser, V.467.

sine canlılık verir. Mücahidin tefsir hakkındaki örnekleri, topluca arap dilinin durumunu aksettiren bir aynadır. O, görüşlerinde bazen isabet etmemiş olsa da, kişinin ilminin, aklının ve anlayışının hülasası olan re'ye ve içtihada bizleri sevkeder. Böyle olmakla beraber, Mücahid, âyetin âyet ile veya Hz.Peygamberin sözleriyle olan tefsirlerine geniş yer verir

Mücâhide İsnâd Edilen Tefsir:

Tâbiinden olan Mücâhidin tefsirdeki değerini münakaşa etmeye dahi lüzûm yoktur. Gerek hadis mecmuaları ve gerekse rivayet tefsir kitapları onun tefsir nakilleri ile doludur. Ancak burada bizim üzerinde duracağımız tefsir, 1976 senesinde Katar Emirliğinin merkezi ed-Doha da, Pakistanlı bir araştırmacı olan Abdurrahman et-Tâhir b.Muhammed es-Sûretî'nin 798 sahifeyi ihtiva eden "Tefsiru Mücâhid" adlı eseri olacaktır. Araştırmacı bu eserin baş tarafında 65 sahifelik Kur'ân ve tefsiri, Mücâhidin hayatı ve ilmi şahsiyeti hakkında bilgi verdikten sonra, bu eserin nüshalarını ve nasıl bir çalışma metodu takip ettiğini anlatmaktadır.

Kur'ân ve Kur'ân Tefsiri kısmında (s.5-38) Kur'ânın okunması Onun üzerinde düşünülmesi, Kitabın tefsire olan ihtiyacı zamanın geçmesiyle ilmin artacağı ve Kur'ânın anlaşılmasına hudud bulunmadığı, tefsir metodları, Kur'ânın insanlar için hidayet oluşu, Kur'ânın nazmı, Kur'ânın İcazi, el-Menkûl ve'l-Ma'kûl, ilmi hareketlere tefsirin tesiri, ilimlerin gelişmesi ile tefsirin gelişmesi ve tefsirdeki genişleme, Mücâhid ve İbn Abbas, Mücâhid ve et-Taberî, Mücâhidin lügatçılığı, Mücâhid ve arap dili ıstılah bilgisi, Mücahid ve Kur'ân bilgisi, Âyetlerin tefsirinde Mücâhidin ayrıldığı noktalar, Mücâhid ve fikhî meseleler, Mücâhidin tefsiri ve asrındaki münekkidler, mücâhid ve tefsirde re'y imâli, Mücâhid ve isrâiliyât, Mücâhid tefsirinin metodu, Kur'ânın Kur'ân ile tefsiri gibi konular işlenmektedir.

Bu kısımdan sonra Mücâhidin hayat hikayesine geçilmektedir (s.39-65). Burada, hilyesi, ahlakı, seferleri, hocaları, talebeleri ve râvileri, oğlu, ilmi mevkii, hakkındaki ulemâ görüşleri, hapisdeki durumu, ölümü, tefsirini yazması ve tarihi, bu tefsirin okuyucuya sunulduğu, araştırmacının teşekkürü, basımda kullanılan ıstılah ve işaretler gösterildikten sonra asıl metne geçilmektedir.

Araştırmacı, üzerinde çalıştığı bu tefsir yazması hakkında şu bilgileri verir. Bu eser, Mısırdaki Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye kütüphanesinde 1075 numarada 98 varak halinde 17×26 ebadındadır. Sekiz cüzden meydana gelen bu nüsha hicri 544 senesinde istinsah edilmiştir. Baş taraftaki semâ

kaydı şöyledir: Ebu Mansûr Muhammed b. Abdilmelik b. el-Hasen b. Hayrûn kıraat tarikiyle 538 senesi Recep ayında amcası Ebu'l-Fadl Ahmed b. el-Hasen b. Hayrûn'dan, O da, 482 senesi Şevvalinde Ebû Ali el-Hasen b. Ahmed b. İbrahim b. el-Hasen b. Muhammed b. Şâzândan kıraat tarikiyle, o da Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. el-Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Ubeyd b. Abdilmelik el-Hemazânîden kıraat tarikiyle 349 senesinde, O da İbrahim b. el-Huseyn b. Ali el-Hemezânî-Adem b. Ebî 'İyâs-Verkâ ve Muhammed b. el-Fadl-Ata b. es-Sâib-Ebu Abdurrahmân es-Sülemî-Allahun Resulünün Eshabından rivayetle ilim ve amel bakımından on âyeti öğrenmedikçe diğerlerine geçmediklerine dâir haberi nakleder.

Tefsirdeki haberler genellikle Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. el-Hasen b. Ahmed b. Ubeyd-İbrahim b. el-Huseyn b. Ali el-Kisâî-Adem b. Ebî İyâs-Verkâ b. Omer-İbn Ebî Necîh-Mücâhid ile son bulur.

Görülüyor ki bu tefsir Mücâhidden-İbn Ebi Necîh tarikiyle gelen en büyük isnad yolu olarak telakki edilebilir. Şimdi biraz da İbn Ebî Necîh tariki ile gelen Mücâhid Tefsirinin sıhhati üzerinde konuşalım. Yahya b. Saîd, İbn Ebî Necîh'in tefsiri Mücâhidten işitmediğini, onu el-Kâsım b. Ebî Bezze'den aldığını söyler.³⁴ Fakat diğer cerh ve ta'dil ulemâsı, yukarıdada zikrettiğimiz gibi onun sika olduğunu söylerler³⁵. İbn Ebî Hâtim babama İbn Ebi Necîh'in, Mücâhidden gelen rivayetlerinin sevimli olup olmadıklarını sordum. Cevap olarak, İbn Ebî Necîh hakkında kaderî olduğu söylenir, fakat kendisi sâlih hadis sahibidir, dediğini kaydeder³⁶. İbnü'l-Medîni, İbn Ebi Necîh itizal görüşüne sahibdir. Ama hadisde sikadır, demektedir³⁷.

Mücâhidden tefsir rivayet edenlerin en şöhretlileri Abdullah b. Ebî Necîh (ö.131/748), el-'Ameş (ö.147/764), İbn Cüreyc (ö.149/766)dir. Süfyân b. Uyeyne, İbu Ebî Necîhin tefsirinin sahih olduğunu söylemektedir³⁸. İmâm eş-Şâfiî'de kitaplarında dâima *عن ابن عيينة عن ابن أبي نجيح*

(*عن مجاهد*) isnadını kullanılır. el-Buhâri' de Sahihinde aynı isnadı tercih

34 Tehzib, VI.54; Mizânu'l-İtidâl, II.515.

35 Tehzib, VI.53; Tabâkâtu İbn Sa'd, V.483, Mizânu'l-İtidâl; II.515.

36 Tehzib, VI.53.

37 Mizân, II.515.

38 Tehzib, VI.54.

ederek, bu tefsire itimad ettiğini gösterir³⁹. Yahya b. Saîd, el-'Ameş'in de Mücâhidden hadisleri yazdığını, 'Ameş ile Mücâhid arasında başka bir şahıs zikredilmemekle beraber, Onun Mücâhidi işitmediğini söyler.⁴⁰ İlim hareketlerinin başlangıcı ve en hareketli bir devresinde yaşamış olan Mücâhid gibi meşhur bir şahsı bir kişi işitmiştir şeklinde bir neticeye varmak mantıken biraz güçtür. Hakikaten Mücâhidden rivayet edenlerin çokluğu bu görüşü tasdiğe imkân vermemektedir.

Araştırmacı, üzerinde çalışıp neşrettiği bu eseri, Taberi tefsiri ile karşılaştırmak suretiyle, Mücâhidin tefsirinin yeniden inşası (reconstruction) nı yaptığını söylemek ister. Mesela, yazmada Fâtiha suresi yoktur. Onu, Taberi tefsirinden alarak, 68.sahifeye kaydeder. Yazma nüshada noksan olan hususları, Taberi tefsirinden tamamlayıp, sahifeler altına kaydetmekte fakat bunları (وفي الطبری عن مجاهد) demek suretiyle isnadları vermeksizin zikretmektedir. Eğer yazma nüsha ile Taberi tefsiri arasında, ibarelerde bir ihtilaf varsa ve bu ihtilaf manayı ziyadeleştirmiyor veya eksiltmiyorsa veyahutta fazla bir ziyadelik ifade etmiyorsa, bu gibi hallerde genellikle kendi haline bıraktığını ve bunların çok azını zikrettiğini, âyetleri rakamladığını, bazı sûrlerin tümünün zikredilmediğini, bunları diğer tefsirlerden bulup tamamladığını, tâliklerde (وفي اخرى) gibi formüllerle Mücâhidden gelen diğer rivayetlere işaret ettiğini söylemektedir⁴¹.

Yine araştırmacı, "Mücâhid ve İbn Abbas" bahsinde, tefsirde şöhret yapan Mücâhidin iki görevi olduğunu, birinin doğrudan doğruya İbn Abbasın râvisi olarak onun haberlerini nakledişi ki bu tefsir İbn Abbasın olur. Diğeri ise isnadları Mücâhidde sona eren tefsir haberlerini, Mücâhidin tefsiri olarak isimlendirdiğini kaydeder⁴².

İşte bizim tenkidlerimiz ve itirazlarımız bu noktadan itibaren başlayacaktır. Araştırmacının yukarıdaki tarifi bütünüyle uygulanmış olsaydı denilecek bir şey olmayacaktı. Ancak bu tefsirdeki, her isnâd birer birer tetkik edilince görülecektir ki, tefsirin dörtte birine yakın bir kısmının isnadı Mücâhide dayanmamaktadır. Böyle bir durumda, bu tefsirin Mücâhide isnadı ne derece uygun olacağı bir araştırma konusu olacaktır.

39 Mecelletü'l-Menâr, IX.643.

40 Tehzîb, IV.225; Takdimetu'l-Cerh, s.241.

41 Tefsiru Mücâhid s.60-61.

42 Aynı eser, s.24.

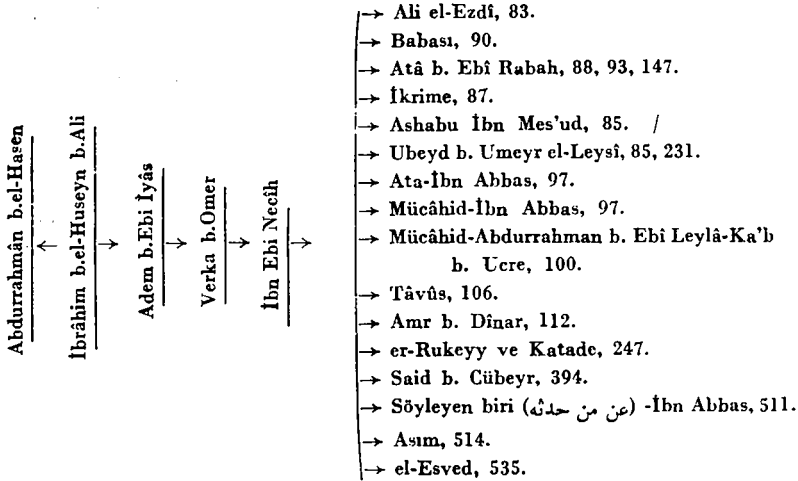
Biz böyle bir araştırmaya girşerek, bütün haberlerin isnadlarını tesbit ettik. Bu tefsirdeki haberlerin % 75'i İbn Ebi Necih vasıtasıyla Mücâhide ulaşmaktadır. % 25 miktarındaki haberlerin ise Mücâhidle hiç bir ilgisi yoktur.

Bu hususu okuyucularımıza daha iyi izâh edebilmek için bu tefsir üzerinde yaptığımız araştırmamızı şematik olarak göstermenin uygun olacağı kanaâtı hasil olmuştur.

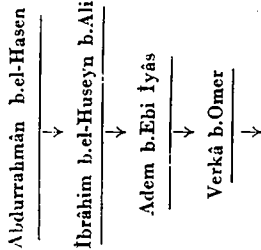
Mücâhide isnad edilen bu tefsirin % 75'i şu aşağıdaki isnadla gelmektedir:

Fakat İbn Ebî Necih Mücâhidin haricinde daha pek çok kimselerden rivayet etmiş ve bu rivayetler, bu eserde yer almış bulunmaktadır. Bunlar sahifeleri ile birlikte şematik olarak aşağıya çıkarılmıştır.

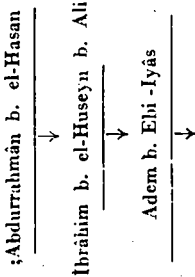
Keza, aynı tefsir tatik edildiğinde görülecektir ki İbn Ebi Necih' den nakillerde bulunan Verkâ b. Omer'de sadece İbn Ebi Necih rivayetlerine bağlı kalmamış, İbn Ebi Necih dışındaki pek çok kimselerden rivayet etmiş ve bu rivayetler tefsirin içine sokulmuştur. Kanaatımızca bunların Mücâhid tefsiri ile hiç ilgisi yoktur.

- Atâ b. es-Sâib-Said b. Cübeyr, 99, 126, 155, 186, 334, 394, 643, 691, 692.
- el-Mugire- İbrahim, 101, 110, 111, 146, 151, 155, 202, 441, 452, 745.
- Hasîn b. Abdîrrahman-Ebû Mâlik, 105, 284.
- el-Mugire-eş-Şa'bi, 110.
- Hasîn b. Abdîrrahmân-Hilâl b. Yesâf, 111.
- el-Mugire-İbrahim-Şureyh, 118.
- Atâ b. es-Sâib-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 118, 383, 422, 469, 616.
- Ma'kal b. Ebi Miskîn, 123.
- İbn Ertad, 128.
- Ebû Umâre, 136.
- Abdu'l-Alâ-Said b. Cübeyr-İbn Abbas, 145
- Hasîn b. Abdîrrahmân-Said b.Cübeyr, 205.
- Süleymân eş-Şeybânî-Said b. Cübeyr, 272.
- Hasîn b. Abdîrrahmân-Zeyd b. Vehb, Ebû Zer el-Gıfârî, 277.
- Hasîn b. Abdîrrahmân-Abdullah b. Şeddâd b.el-Hâd, 299, 300, 470.
- Atâ b. es-Sâib-Ebû'l-Buherî, 276.
- Hasîn-Mücâhid-İbn Abbas, 312, 314, 315.
- Atâ b.es-Sâib- Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî, 305.
- İbnu'l-Mubarek-İbn Cüreyc, 317, 485, 486, 553, 781.
- Hasîn- Ubeyd b. Muslim el-Hadremî, 352.
- Hasîn-İmrân b.el-Hâris-İbn Abbas, 322.
- Müslim el-A'ver, Mücâhid, 341, 389.
- İbn Cüreyc, 357.
- Atâ b.es-Sâib-Ebu'd-Duhâ, İbn Abbas, 404, 687.
- Atâ b.es-Sâib-Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî- Ali, 441.
- el-Mubarek b. Abdillâh-İbn Cüreyc, 445, 446.

- Atâ b.es-Sâib-Abdullah b. Ubeyd-İbn Abbas, 495.
- Mansür-İbrâhim, 579.
- Hasîn-Sa'd b. Ubeyde-Ebû Abdîrrahmân, 587.
- Atâ b.es-Sâib-Miksem-İbn Abbas, 592.
- el-Hasen, 617.
- Atâ b. es-Sâib-Musa b. Sâlim, 628.
- Hasîn b.Abdîrrahmân-Murre el-Hemezânî, 628.
- Hasîn-Muhammed b.Cubeyr-Ebuhu-Cedduhu, 635.
- Abdullah-İbrâhim b.Ebi Bekr-Mücâhid, 674, 675.
- Atâ b. es-Saib-eş-Ş'abî, 735.
- el-Mugire-Şibâk- Birisi-İbn Omer ve İbnü'z-Zubeyr, 745.
- el-Mugire-Şibâk- Birisi-el-Huseyn b.Ali, 746.
- Atâ b. es-Sâib-İkrime-İbn Abbas, 752.
- Mansûr-Mücâhid, 768.
- Atâ b. es-Sâib-İkrime, 783-784.
- Atâ b.es-Sâib- Muhârib b. Desâr-İbn Omer, 789.
- Hasîn b. Abdîrrahmân-Mücâhid, 380, 472, 761.

Kezâ, Varkâ b. Ömer'den nakillerde bulunan Adem b. Ebî İyâs, Verkâ'nın dışındaki pek çok kimselerden rivayette bulunmuştur. Mücâhide atfedilen bu tesirdeki bu rivayetleri sahife numaraları ile kaydetmeye çalışalım.

- er-Rebi' b. Sabih-Ali b. Ebi Talib-Ebû Umame, 132.
- el-Mubarek b. Fudâle - el-Hasen, 141, 251, 287, 309, 321, 359, 163, 167, 170, 174, 212, 372, 389, 391, 434, 437, 441, 453, 456, 541, 576, 603, 607, 624, 646, 648, 556, 664, 673, 674, 683, 697, 699, 700, 712, 721, 723, 731, 732, 734, 742, 746, 753, 778, 787, 521, 708, 760.
- Şureyk-Atâ b. es-Sâib-Said b. Cubeyr-İbn Abbas, 151, 728, 729.
- Şureyk-Sâlim el-Aftas-Said b. Cubeyr-İbn Abbas, 151.

- Şureyk-Sâlim el-Aftas-Said b. Cübeyr, 268, 496.
- Şureyk-Hasîf-Said.b.Cübeyr-İbn Abbas, 575.
- Şureyk-Sâlim el-Aftas-Mücâhid, 597.
- Şureyk-Hakîm b. Cübeyr-Said b. Cübeyr-İbn Abbas, 651, 652.
- Şureyk-Ebu 'l-Yakzân-Yahya b.el-Cezâr-İbn Abbas, 687.
- Şureyk-Simâk b. Harb-İbn Abbas, 693.
- Şureyk-Mansûr-Mücâhid, 699.
- Şureyk-Ebü Ishâk el-Hemezânt-Saidb. Cübeyr-İbn Abbas, 700.
- Şureyk-Câbir-İkrime, 704.
- Şureyk-Said b.Mesrûk-Munzir es-Sevri-er-Rehi' b.Haysem, 736.
- Şureyk-es-Suddî, Mürre-İbn Mes'ud, 743.
- Şureyk-Musa b.Ebî Aişe-Mürre-İbn Mes'ud, 744.
- Şureyk-Ebü Ishâk-el-Hâris-Ali b. Ebî Tâlib, 745.
- Şureyk-Asım b.Ebî'n-Necûd-Ebü Salih-Ebü Hureyre, 761.
- Şureyk-Hasîf-İkrime-İbn Abbas, 758, 759.
- Şureyk-Asım b. Ebî'n-Necûd -Zirr-İbn Mes'ud, 759.
- Şureyk-Câbir-Abdurrahmân b. Sâbit-Ubeyd b. Umeyr el-Leysî, 783.
- Şureyk-Mücâhid, 783.
- Şureyk-Hasân-İkrime, 784.
- Şeybân-Asım b. Ebî'n-Necûd-el-Ma'rûr b.Suveyd-Ebu Zerr el-Gifârî, 228.
- Şeybân-Câbir-Mücâhid ve İkrime-İbn Abbas, 250, 743.
- Şeybân ve Şureyk-Mansûr-Mücâhid, 359.
- Şeybân-Katade-Sâlim b.Ebî'l-Ca'd-Abdullah b.Amr b. al-As, 415.
- Şeybân-Asım b. Ebî'n-Necûd-Ebü Rezfân, 423, 627.
- Şeybân-Câbir-Mücâhid, 429, 454, 649, 722, 733, 783, 788.
- Şeybân-Katade, 445, 689.
- Şeybân-Câbir-İkrime-Ebü Hureyre, 521.
- Şeybân-Ebü Hârûn el-Abdî-Ebü Said el-Hudri, 546.

- Şeybân-Mansûr-Mücâhid, 617, 645, 700, 742, 743, 777.
- Şeybân-Katade-Sâlim b. Ebi'l-Ca'd - Ma'dan b. Talha-Abdullah b. Amr b.el-As, 624.
- Şeybân-Katade-Enes b. Mâlik, 630.
- Şeybân-Câbir-İkrime, 646, 686, 691, 698, 732, 782, 784, 788.
- Şeybân-Câbir el-Cu'fi-Yezid b.Mürre-Seleme b.Yezid, 647.
- Şeybân - Katade-el-Hasen-Ebû Hureyre, 655.
- Şeybân- Mansûr-Sâlim b.Ebi'l-Ca'd, 670.
- Şeybân-Câbir-eş-Şa'bi-Mesrûk b.el-Ecda', 701.
- Şeybân-Yahya b.Ebi Kesir-İbrahim b. Muhammed-Câbir b. Abdillâh el-Ensârî, 703.
- Şeybân-Câbir-eş-Şa'bi, Atâ b. Ebi Rabah ve İkrime, 720.
- Şeybân-Katade-el-Hasen, 725.
- Şeybân-Eş'as b.Ebi'ş-Şa'sa-Zeyd el-İsâ-Alkame b. Kays 739.
- Şeybân - Câbir-Abdurrahman b. Sâbit-Ebud-Derda, 739.
- Şeybân-Mansûr-İbrahim, 759.
- Şeybân-Câbir-Abdurrahman b. Sâbit, 782.
- Şeybân-Asım b. Ebi'n-Necûd-Mus'ab b. Sa'd b. Ebi Vakkâs, 786.
- Şeybân-Asım b.Ebi'n-Necûd-Ebû Vâil-İbn Mes'ud, 788.
- Şeybân-Katade-Enes, 789.
- Şeybe-Ata, 740.
- Şeybe-Câbir-Birkimse-Ebû Berze el-Eslemî, 787.
- Hammad b. Seleme-Simâk b.Harb-Halit b. Ar'ara-Ali b. Ebi Talib, 176, 624, 715, 734.
- Hammad b. Seleme, Abdullah b. Osman-Said b. Cübeyr-İbn Abbas, 192.
- Hammad b. Seleme-Ali b.Zeyd-Yusuf b. Mihrân-İbn Abbas, 192, 450, 695.

- Hammad b. Seleme-Muhammed b. Amr-Ebü Seleme-Ebü Hureyre, 200, 335,404.
- Hammad b.Seleme-Ebü Sinan-Vehb b. Münebbih, 243, 388, 560.
- Hammad b.Seleme-Şuayb b.Habhab-Enes b. Mâlik, 337.
- Hammad b.Seleme-Sâbit el-Bunânî-Abdurrahman b. Ebi Leylâ, 389.
- Hammad b.Seleme-Simâk b.Harb-Said b. Cübeyr-İbn Abbas, 400.
- Hammad b. Seleme-Humeyd et-Tavîl-el-Hasen, 403, 466, 693.
- Hammad b.Seleme-Habîb b.eş-Şehid-el-Hasen, 476.
- Hammad b.Seleme-Ebü Cemre-İbn Abbas, 485.
- Hammad b.Seleme-Ali b.Zeyd-Abdullah b.el-Haris, 491.
- Hammad b.Seleme - Katade-İkrime-İbn Abbas, 500.
- Hammad b.Seleme-Asım b. Ebi'n-Necûd-Şehr b.Havşeb-Muaz b.Cebel, 510.
- Hammad b.Seleme-Hişâm b.Ürve-Ebuhu-Aişe, 518.
- Hammad b.Seleme-Atâ b. es-Saib- Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 526.
- Hammad b.Seleme-Ali b.Zeyd b.Cud'an-Said b.Müseyyib, 550.
- Hammad b. Seleme-Ebü Imrân el-Cüvenî, Nevfel el-Bukâlî 551, 552.
- Hammad b. Seleme-Sâbit el-Bünânî-Enes b.Malik, 623.
- Hammad b.Seleme-Asım b.Ebi'n-Necûd-Zir b.Habiş-İbn Mes'ud, 629.
- Hammad b. Seleme - Ca'fer-el - Kasım-Ebü Umame, 632.
- Hammad b.Seleme-Atâ b.es-Sâib-Ebuhu-Abdullah b.Amr b.el-As, 659.
- Hammad b.Seleme-Hişâm b.Hassân-Muhammed b.Sirîn-Umm Atiyye, 669.
- Hammad b. Seleme-Yunus b. Ubeyd-Humeyd b.Hilâl-Ebü Bürde-Ebü Musâ el-Eş'arî, 692.

- Hammad b.Seleme-Abdulcelil-Şehr b.-Havşeb, 695.
- Hammad b.Seleme-Said el-Harri-Ali b. Huseyn, 699.
- Hammad b.Seleme-el-Ezrak b.Kays-Benu temimdenbiri 704.
- Hammad b.Seleme-Ali b.Zeyd-Ebu'd-Duhâ, 717.
- Hammad b.Seleme-Asım b.Ebi'n-Necûd-Ebü Salih-Ebü Hureyre, 720.
- Hammad b.Seleme-Seleme-Vehb b.Münebbih, 726.
- Hammad b.Seleme-Simâk b.Harb-en-Nu'mân b.Beşîr-Omer ibn el-Hattab, 733.
- Hammad b. Seleme-Asım b.Behdele-Haysama-Abdullah b.Amr.b.el-As, 737.
- Hammad b.Seleme-Hanzala b.Ebî Hamza-Said b.Cübeyr 763.
- Hammad b.Seleme-Eyûb es-Sahtiyânî ve Humeyd et-Tavîl-Ikrime, 782.
- Hammad b.Zeyd - Şuayb b.el-Habhâb-Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, 236.
- Hammâd b.Zeyd ve el-Mehdî b.Meymûn-Şuayb b.Habhâb 647.
- Hammad b.Zeyd-Eyyûb es-Sahtiyânî-Abdullah b.Ebî Müleyke, Aişe, 741.
- Hammad b.Zeyd-Amr b.Mâlik-Ebu'l-Cevzâ-İbn Abbas, 777.
- Hammad b. Seleme-Davûd b.Ebî Hind-Said b.el-Müseyyib-Ali b.Ebî Tâlib,625.
- İsrâil-Ebü İshâk-Ebü Meysere, 208.
- İsrâil-Ebî İshâk el-Hemazânî-Abdullah b. Ebî'l-Hüzeyl-İbn Abbas, 225.
- İsrâil-Ebü İshâk - Ebu'l-Ahvas-İbn Mes'ud, 225, 511, 684.
- İsrâil ve Şüreyk-Ebü İshâk-el-Barâ b. Âzîb, 324, 712, 386.
- İsrâil-Ebü İshâk el-Hemazânî-Murre b. Şurâhil, 336.
- İsrâil-Ebü İshâk el-Hemezânî-Murre b. Şurâhil-Mesrûk b.el-Ecda', 413.
- İsrâil-Ebü İshâk el-Hemezânî-Ebü Ubeyde-İbn Mesud, 460.
- İsrâil-Ebü İshâk el-Hemazânî-el-Esved b. Yezîd, 461.

- İsrâil-Abdulaziz b. Refi'-Ebu't-Tufeyl, 464.
- İsrâil-Ebû İshâk el-Hemazânî-Amr b. Meymûn el-Ezdi-Omer b.el-Hattab, 482.
- İsrâil-Ebû İshâk el-Hemazânî-el-Hâris-Ali, 613, 645.
- İsrâil-Ebû İshâk-Abdurrahmân b.Zeyd-İbn Mes'ud, 628.
- İsrâil-Ca'bir el-Cu'fi-Abdullah b.Yahya-Ali, 641.
- İsrâil-Ebû İshâk-Ebû'l-Ahvas-Ebû Musa el-Eş'ari, 658.
- İsrâil-Ebû İshâk-Zeyd b.Erkâm, 677.
- İsrâil-Ebû İshâk-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 688, 699, 707.
- İsrâil-Ebû İshâk-Amr b.Şurahbil, 735.
- İsrâil ve Şeybân-Câbir-Ebu'd-Duhâ, Mesrûk, 744.
- İsrâil-Ebû İshâk-Şureyh, 754.
- İsrâil-Ebû İshâk-Ebû Ubeyde-Aişe, 790.
- İsrâil-Ebû İshâk-Ebû Ubeyde-Aişe, 790.
- Ebu Ca'fer er-Râzi-Zeyd b.Eslem-Atâ b. Yesâr-İbn Abbas, 158.
- Ebû Ma'şer-Muhammed b. Ka'b el-Kurezi, 180, 213, 368, 794.
- Ebû Ma'şer Muhammed b. Kays-Ebû Hureyre, 207.
- Ebû Hilal er-Râsibî-el-Hasen, 219.
- Ebû Ma'şer-Yahya b.Şibl-Yahya b.Abdurrahmân el-Müzenî-Ebuhu, 237.
- Ebû Ca'fer er-Râzi-er-Rebi' b.Enes-Ebu'l-Âliye, 297, 301, 403, 477, 504, 520, 619, 674.
- Ebu'r-Rebi' es-Semân- Atâ b.es-Sâib-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 337.
- Ebû Şeybe -Atâ, 363.
- Ebû Fudâle-Lukmân b. Âmir- Ebû Umâme el-Bâhili, 381, 404, 765.
- Ebû Hilâl er-Râsibî-Şehr b.Havşeb-İbn Abbas, 415.
- Ebû Ubeyde, Abdulvâris-Humeyd et-Tavîl-el-Hasen, 416.
- Ebû Omer es-San'ânî-Zeyd b.Eslem, 560, 684, 689.
- Ebû Avâne-Ebû Bişr-Said b.Cübeyr, 572.

- Ebû Hilâl er-Râsibî-Muhammed b.Sirtî, 648.
- Ebû Avâne-Ebû Bişr-Mücâhid, 688.
- Ebû Avâne-Atâ b. es-Sâib-Said b.Cübeyr, 691.
- Ebû Ma'mer Abdullah b. Amr-Abdulvâris b.Said-Ebû Ubeyde-Amr, b.Ubeyd-el-Hasen, 738.
- Ebû Dâvûd el-Vâsıtî-Ebû Ali -Ka'b, 780.
- Ebû Avâne-es-Süddî-Ebû Salih-Ali 788.
- Ebû Fudâle-Urve b.Ruveym el-Lahmî, 798.
- Damra-Sufyân, 190, 749.
- Şuheyl b.Ebî Sâlih-Ebuhu-Ebû Hureyre,207.
- Abdulaziz b.Müslim-Abdullah b.Dînar- İbn Omer, 215.
- el-Mes'udî-Katade-Said b.Cübeyr, 330.
- el-Mes'udî-el-A'meş-Ebû Vâil-İbn Mes' ud, 350.
- el-Mes'udî-es-Seleme b.Küheyl-Ebu'l - Abideyn-İbn Mes'ud, 361, 788.
- Sallâm b.Miskîn-el-Hasen, 365, 727.
- Ebû İsam-Huleyd-Katade, 369.
- Hüseyim, Abdurrahmân b.İshâk-eş-Şa'bi-Ali, 398.
- Kays b.er-Rebi'-Muhammed b.el-Hakem, 416.
- el-Mes'udî, Yunus b.Hubâb-İbn Mes'ud, 416.
- el-Mes'udî-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 417.
- Kays b.er-Rebi'-Ebû Hasîn-Said b.Cübeyr, 421.
- Hüseyim-el-Avâm b.Havşeb-Ebû Ca'fer-Aişe, 432.
- Ukbetu'l-Asam-Atâ b.Ebi Rabah-Aişe, 440.
- Damra-Osmân b.Atâ-Ebuhu, 460, 590.
- Muhammed b.el-Fadl-Abdulaziz b.Refi'-Hayseme-Ka'bu'l-Ahbâr, 460.
- Ebân el-Attar-Ebû İmrân el-Cüvenî, 484.
- Hibbân-Sa'd. b. Tarif-Miksem b.Abdirrahmân, 484.
- el-Mes'udî ve Kays b.Rebi' ve Süleymân b.Hayyân-el-Ameş - Ebu'd-Duhâ -Mesrûk-İbn Mes'ud, 527.
- Muhammed b. İsmâil-İbrâhim b.el-Fadl-İbn Ebi Huseyn el-Mekki-Atâ-İbn Abbas, 532.

- Kays b.er-Rebi'-Simâk b. Harb-en-Nu'mân b. Beşîr-Omar b.el-Hattab, 540.
- el-Mubarek b.Fudâle-Ali b.Zeyd-Yusuf b. Mihrân-İbn Abbas, 543.
- el-Mubarek b. Fudâle-el-Hasen-el-Ahnef b.Kays-el-Abbas b. Abdilmuttalib, 543.
- el-Mes'udî-el-Minhâl b. Amr-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 549.
- er-Rebi' b.Sabih-el-Hasen, 563.
- Ukbetu'l-Asam-Mâlik b. Dinâr-İkrime, 591.
- er-Rebi' b.Sabih-Muhammed b. Sirin- Aişe, 598.
- el-Mes'udî-Ebü İshâk el-Hemezânî-el-Hâris-Ali, 613.
- el-Mubârek b. Fudâle-Hişâm b. Urve-Ebuhu-Aişe, 629.
- Ukbetu'l-Asam-el-Hasen, 631, 787.
- Huşeym-Ebü Bişr-Said b.Cübeyr, 644.
- Muhammed b. Talha-Zubeyd el-Eyâsi-Mücâhid, 683.
- Süleymân b. Hibbân-el-A'meş-Ebü Zübân-İbn Abbas, 687.
- el-Mes'udî - Katade-Ebu'l-Melih b.Usâme, 697.
- Hibbân-el-A'meş-Zazân-Ali b.Ebi Talib, 705.
- Kays b.er-Rebi'-Said b.Meşrûk-İkrime, 711.
- el-Mes'udî-Seleme b.Künehyî - Ebu'l-Abideyn-İbn Mes'ud, 715.
- Huşeym-Ebü Bişr-Mücâhid, 722.
- Huşeym-el-Avâm b.Havşeb-el-Kâsım b. Avf eş-Şeybânî-Ka'bu'l-Ahbâr, 737.
- Huşeym-Cuveybîr-ed-Dahhâk, 760.
- Huşeym-el-Mugîre, İbrahim, 786.
- Huşeym-Atâ b.es-Sâib-Said b. Cübeyr-İbn Abbas, 790.
- Huşeym-Ebü Bişr-Said b.Cübeyr-İbn Abbas, 790.
- Kays b.er-Rebi'-İbn Hasin-Ebu'd-Duhâ-İbn Abbas, 727.
- Kays b.er-Rebi'-el-Agar-Halife b.Hasin-Ebü Nasr-İbn Abbas, 755, 756.
- Kays-Ziyâd b.Alaka-Ebü Umare-Ali b. Ebi Talib, 760.

- Kays b. er-Rebi'-Asım b. Ebi'n-Necûd-
Ebû Rezîn-İbn Abbas, 770.
- Kays b.er-Rebi'-Sâlim el-Aftas-Said b.
Cübeyr-İbn Abbas, 770.
- Kays b.er-Rebi'-el-A'meş- Asım b.Ebi'n-
Necûd-Ebu-Vâil Şakik b.Seleme, 794.
- Muhammed b.Talha-Zeyd el-Eyyâmî-Mü-
câhid, 745.
- Muhammed b. el-Fadl-Zeyd el-Ammâ-
Mürre el-Hemezânî-Ebû Hureyre, 751.
- Süleymân b.Hibbân-Dâvud b.Ebî Hind-
İkrime-İbn Abbas, 765.
- Süleymân b. Hibbân-Musâ b. Ubeyde er-
Rebzi-Muhammed b.Ka'b el-Kurezi,
781.
- Hibbân-Said b. Tarif-Miksem Ebû Abdir-
rahmân-Hasen b. Ali, 766.
- Hibbân b. Ali-İbn Tarif-el-Esba' b. Na-
bâte-Ali, 779.
- Hibbân-el-A'meş-Şahik b.Seleme, 794.
- Hibbân-el-A'meş-Said b.Cübeyr-İbn Ab-
bas, 797.
- ez-Zenci b. Hâlid-İbn Ebî Necih-Mücâhid,
773.
- Ukbe-Ebu'l-Âliye, 787.
- İsâ b. Meymûn-Muhammed b. Ka'b el-
Kurezi-İbn Abbas, 790.
- İsâ b. Meymûn-el-Kâsım b. Muhammed-
Aişe, 790.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere ve Mücâhidin dışında bu kadar haberleri ihtiva etmesi bakımından, bu tefsirin Mücâhide atfedilmesini mümkün görememekteyiz. Mücâhide atfedilmek istenen bu tefsirde, haberlerin isnad zincirinde bulunan, Abdurrahmân b. el-Hasen-İbrahim b. el-Hüseyn b. Ali-Adem b- Ebî İyâs-Verkâ b. Ömer-İbn Ebî Necih -Mücâhid isnadı başlangıçtan yukarıya doğru gerek verdiğimiz çizelgelerde ve gerekse diğer haberlerde tetkik edilirse görülürkî, bu isnadlarda hiç eksilmeksizin daima karşımızda olan şahıs Adem b. Ebî İyâs olacaktır. İsnadların hepsi Mücâhid'de bitmediğine göre ve araştırmacının da eserinin baş tarafında ortaya koymuş olduğu kâideye göre, bu tefsirin Mücâhid e isnâdının mümkün olamayacağı kendiliğinden ortaya çıkacağı tabiidir. Genellikle tefsir, bir rivayet tefsiri özelliğini taşıdığı ve isnadlardaki yegane değişmeyen şahsın Adem b. Ebî İyâs ol-

duğu göz önünde tutularak, bu tefsirin Adem b. Ebi İyâs'a âit olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Yahya b. Sallâm ve Abdurrazzak b. Hemmâm'ın tefsirleri de bu özellikleri taşımaktadır. Bu özelliklerinden dolayı nasıl Yahya b. Sallâm'ın veya Abdurrazzâk'ın tefsiri diye ad verebiliyorsak, bu tefsire de Adem b. Ebî İyâs'ın tefsiridir diyebiliriz. Zaten kaynaklar, Adam b. Ebî İyâs'ın tefsir sahibi olduğunu zikretmektedirler⁴³. Genellikle, bu gibi rivayet tefsirlerinin, haberleri toplayana isnad edilmesi de gelenek haline gelmiştir. Biz bu tefsiri her ne kadar Adem b. Ebî İyâs'a atfetmeye çalışıyorsak da, Yine bu tefsirde Adem b. Abî İyâs'ın bulunmadığı üç haberin de mevcudiyetini zikretmek mecburiyetindeyiz.

- Suneyd b. Davud-Haccâc-Ibn Cüreyc-Abdullah b. Kesir-Muhammed b. Ka'b el-Kurezi, 297.
- Süleymân b. Harb-Hammad b. Seleme-Âli b. Zeyd b. Cüd'an-Said. b. Müseyyib, 507.
- Şeybân-Mansûr-Mücâhid, 691.

Fakat İbrâhim b. Hüsey'nin bir tefsiri olduğunu tesbit edemediğimiz için, bu tefsirin Adem b. Ebî İyâs'a âit olduğunu söylemekten başka bir çaremiz kalmıyor.

Büyük gayretler sarfettiği görülen sayın muhakkikin, eserinin mukaddimesinde de belirttiği gibi, şayet Mücâhidin tefsirinin yeniden inşasını yapıyorsa, kanaatımca şöyle bir yol takip etmesi daha uygun olurdu. Gerek Mısırdaki bulduğu bu yazmanın Mücâhid rivayetleri ile, et-Taberi ve diğer rivayet tefsirlerindeki Mücâhid rivayetlerini sûre ve âyet sıralarına göre toplayacak ve her haberin sonunda, bu haberin nereden alındığını belirtecekti. Mısırdaki bulunan yazmadaki Mücâhidin dışındaki rivayetleri temizleyecek veya bunları dipnotlarda gösterecekti. Ancak bu şekilde yapılacak bir çalışmaya Mücâhidin tefsiri demek mümkün olabilirdi. Yoksa yüzlerce yabancı rivayeti ihtiva eden bu tefsire Mücâhidin tefsiri demek, ilmi yönden mümkün görülmemektedir.

⁴³ Bkz. Keşfu'z-Zunûn. I.442; Ömer Nasuhi Bilmen, Tabakâtu'l-Mufessirin, s.148; Mevzuâtü'l-Ulûm, I.242.